

ÁTMENET A FELNŐTTKORBA:

A gyermekek helyzete a középső bronzkorban Magyarország nyugati területein

MELIS ESZTER¹Magyar Régészet 12. évf. (2023) 3. szám, pp. 14–26. <https://doi.org/10.36245/mr.2023.3.2>

Az utóbbi néhány évtizedben került előtérbe a gyermekek helyzetének és szerepének vizsgálata a különböző történelmi és történelem előtti korokban. A sajnálatos módon gyermekkorukban elhunytak sírjai az egyik leggazdagabb és legfontosabb forrásanyagot jelentik a téma őskori kutatásához, amely a modern természettudományos vizsgálatoknak köszönhetően nemcsak a fiatalon elhunytak betegségeiről vagy neméről, hanem életmódjáról (pl. táplálkozásáról) is információval szolgálhat. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a gyermekek eltemetésének módja, mellékleteik elsősorban a felnőttek közösségének a legfiatalabbakhoz, valamint elvesztésükhöz és a gyászhoz való viszonyát tárja fel. A Kr. e. 2200/2100–1600/1500 közötti periódus Magyarországon a kora bronzkor vége és a középső bronzkor időszaka. Ebben az időben a nyugat-magyarországi régióban húzódott a csontvázasan temetkező közép-európai Aunjetitz- és a rokon kultúrák (pl. Gáta–Wieselburg), valamint a hamvasztásos rítusú Kárpát-medencei csoportok (Kisapostag és Mészbetétes kerámia kultúrája) határterülete. A feltárt temetkezéseik 30–40%-ában gyermekek nyugodtak; a maradványok régészeti elemzése – bár korlátozottan – adhat arra választ, milyen lehetett a bronzkorban gyermeknek lenni, egyben a 3500–4000 évvel ezelőtti társadalmi szerveződés fontos aspektusait tárhatja fel előttünk.

A GYERMEKKOR RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A történetíráshoz hasonlóan a régészeti kutatás is hagyományosan a társadalmak felnőtt tagjait helyezte az értelmezés középpontjába. Az utóbbi néhány évtizedben került egyre inkább előtérbe a gyermekek helyzetének és szerepének a vizsgálata a különböző történelmi korokban; e terület már több mint 30 éves kutatási hagyományra tekint vissza (LILLEHAMMER 1989; SSCIP). Fő célja, hogy az egykor élt gyermekeket helyezze az elemzése fókuszába és a rájuk vonatkozó források kutatását a felnőttekével egyenrangúvá tegye. Ez a megközelítés a női, anyai szerepek „felfedezésével”, a genderkutatással részben párhuzamosan fejlődött, részben abból nőtt ki. Tágabb értelemben a gyermekek kutatása – mint a biológiai ritmus által meghatározott identitás – az identitás régészetének része (BAXTER 2008, 162–163; KONCZ & SZILÁGYI 2017). A magyar őskorkutatásban a nemi szerepek (SIKLÓSI 2013; ANDERS & NAGY 2019; MELIS 2020; SZEVERÉNYI *et al.* 2020a) és az egykor élt gyermekek modern szempontú vizsgálata egyaránt a közelmúltban indult el. Különösen ígéretesek azok az esettanulmányok, amelyekben az őskori gyermekek tárgyak készítőjeként, azaz aktív cselekvőként jelennek meg (KIRÁLY & KOÓS 2013; FÜLÖP 2016; GUCSI & SZABÓ 2018).

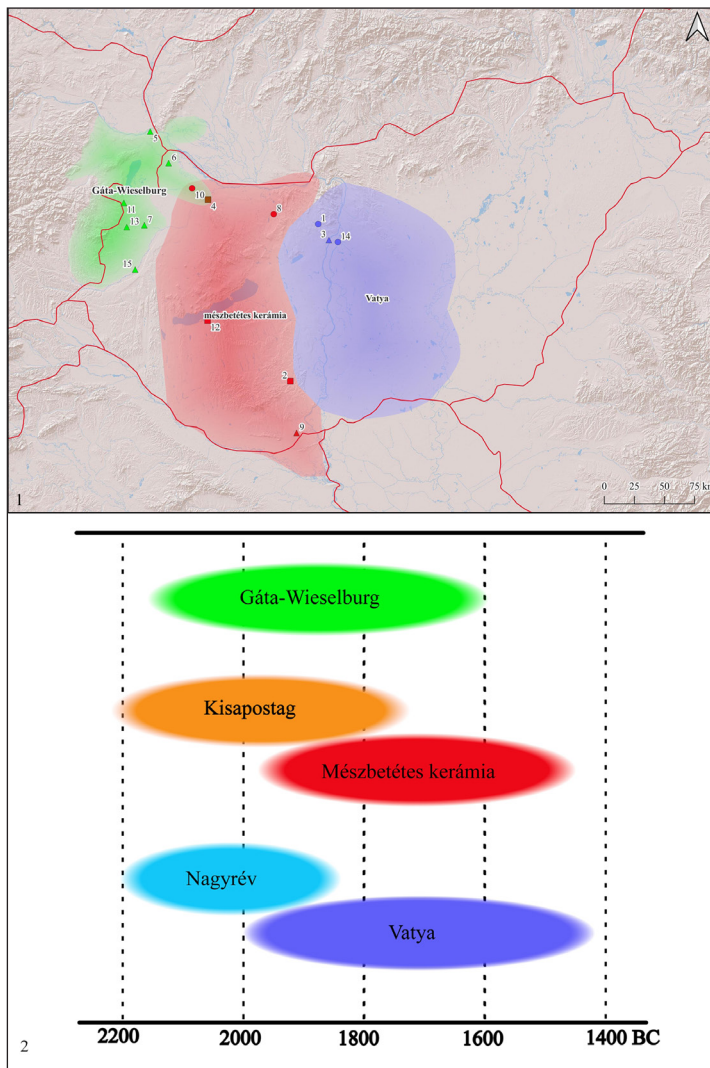
Fontos, hogy a gyermekkor régészete nem szorítkozik, nem szorítkozhat a sírok vizsgálatára, mivel a gyermekek eltemetésének módja, mellékleteik elsősorban a felnőttek közösségének a legfiatalabbakhoz, valamint elvesztésükhöz és a gyászhoz való viszonyát tárja fel (SOFAER DERVENSKI 2000, XV; MURPHY & LE ROY 2017). A gyereksírok ennek ellenére az egyik leggazdagabb és legfontosabb forrásanyagot jelentik a kutatáshoz, amely a modern természettudományos vizsgálatoknak köszönhetően nemcsak a fiatalon elhunytak betegségeiről vagy neméről, hanem életmódjáról (pl. táplálkozásáról) is információval szolgálhat (CAVAZZUTI *et al.* 2021; KISS *et al.* 2021). Emellett a tárgyi, valamint – ha rendelkezésre állnak – írott és képi források bevonása elengedhetetlen a gyermekkor kutatásába. Az időnként magyarországi bronzkori sírokban és telepeken előkerült, apró gyermekkézbe illő tárgyak vallanak az egykori használóikról. Hogy az edények kicsinyített másai, az állatszobrocskák és az agyag kocsimodellek minden esetben játékszerként szolgáltak vagy rituális funkciót töltöttek-e be, több ezer év távlatából gyakran nem megállapítható. A játékok egy jelentős, szerves anyagból készült része a Kárpát-medencei talajviszonyok közt pedig nem maradhatott fenn (TÁRNOKI 2017).

¹ HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, e-mail: melis.eszter@abtk.hu

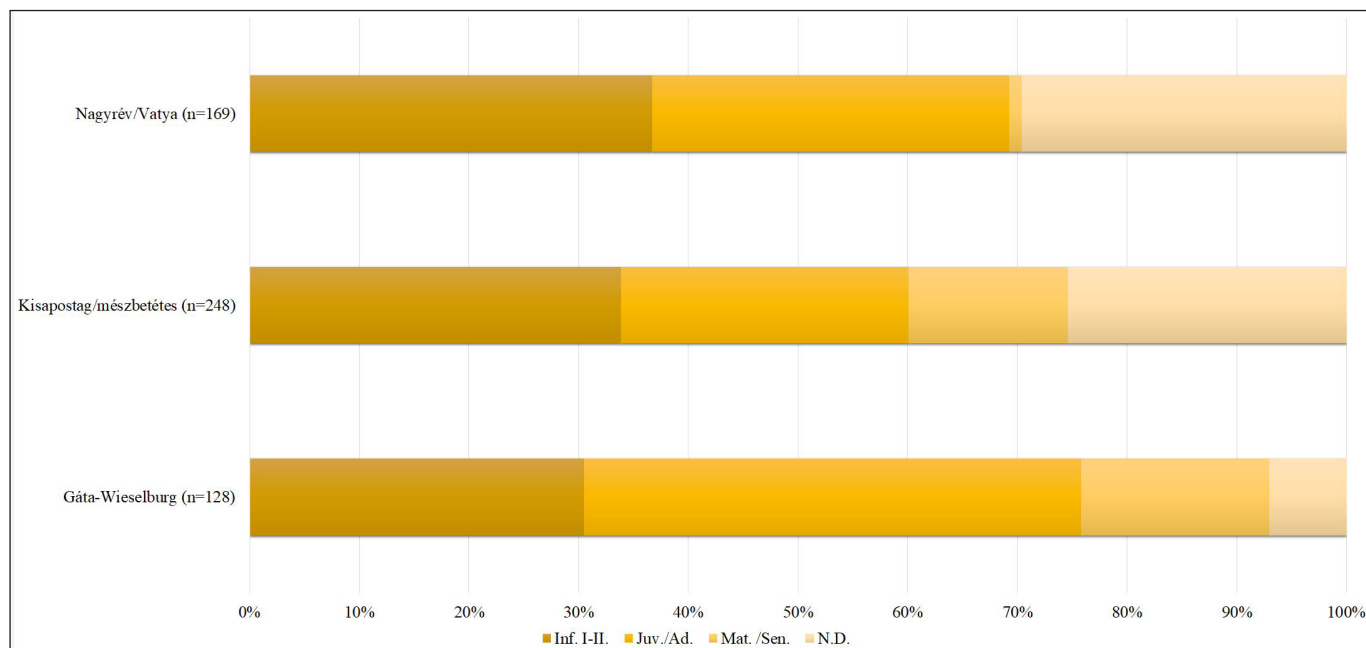
GYERMEKTEMETKEZÉSEK A DUNÁNTÚLON KR. E. 2200–1500 KÖZÖTT

A bronzkori gyerekekre vonatkozóan így a kutatás során az egyik elsődleges forrást a sajnálatos módon gyermekkorukban elhunytak temetkezései jelentik. A Kr. e. 2200/2100–1600/1500 közötti periódus Magyarország területén a kora bronzkor vége és a középső bronzkor időszaka (SØRENSEN & REBAY 2009; P. FISCHL *et al.* 2015, Fig. 1). Ebben az időben a nyugat-magyarországi régióban húzódott a csontvázasan temetkező közép-európai Aunjetitz és a rokon kultúrák (pl. Gáta–Wieselburg), valamint a hamvasztásos rítusú Kárpát-medencei csoportok (Kisapostag és mészbetétes kerámia kultúrája) határterülete (SØRENSEN & REBAY 2009; KRENN-LEEB 2011). A középső bronzkor időszakában Közép-Magyarországon a Nagyrévből kifejlődő Vátya-kultúra urnatemetői találhatóak. Ezek közül két temető emlékmélya esetében áll rendelkezésre ember-tani elemzés a Dunántúl keleti részéről (KALICZ-SCHREIBER 1995; ZOFFMANN 1995; MALI 2014). A Közép-Dunántúlt a bonyhádi temető folyamatos használata alapján a Kisapostag-kultúrából (vagy legkorábbi mészbetétes kerámiából) kialakuló mészbetétes kerámia kultúrája foglalta el a középső bronzkorban, amelynek során a csontvázás és hamvasztásos temetkezési rítus átmenete megfigyelhető (KISS 2012, 225–247, 264; SZABÓ 2012; KISS 2020). A mészbetétes kerámia kultúrája nagyobb sírszámú, ember-tanilag és régészetileg feldolgozott hamvasztásos temetője ezen kívül Mosonszentmiklóson került elő (UZSOKI 1963; ZOFFMANN 1971). A ¹⁴C adatok alapján a Nyugat-Dunántúlon a csontvázás Gáta–Wieselburg-temetők megérték a Kr. e. 1700/1600 körüli időszakot (NAGY 2013; GÖMÖRI, MELIS & KISS 2018) (1. kép).

Az antropológiai feldolgozásokat megnehezíti a csontanyagok rossz megtartása, különösen a hamvasztásos temetkezések esetében, így a Nagyrév/Vátya-kultúra urnatemetői esetében 25%-nál is magasabb a nem meghatározható életkorú eltemetettek száma. Ugyanakkor e temetkezési helyeken a gyermekek sírjai nagy arányban kerültek elő; Szigetszentmiklós–Felső-tagon az eltemetett egyének 59%-a gyermek (ZOFFMANN 1995). A Kisapostag-kultúra és a mészbetétes kerámia kultúrája lelőhelyein a gyermekek temetkezéseinek száma ugyancsak mind a felnőttek, mind az idősebbek sírjainak előfordulását meghaladja. A Gáta–Wieselburg-kultúra magyarországi, kizárólag csontvázás rítus szerinti temetkezései körében az elteme-

1. kép 1. A szövegben említett bronzkori lelőhelyek és régészeti kultúrák (Jelmagyarázat: ▲ – csontvázás, ● – hamvasztásos, ■ – csontvázás és hamvasztásos temetkezések. 1. Biatorbágy–Szarvasugrás [MALI 2014], 2. Bonyhád–Biogázüzem [HAJDU 2010; SZABÓ 2012], 3. Érd–Hosszú-földek [SZEVEŔENYI *et al.* 2020b], 4. Győr–Ménfőcsanak–Széles-földek [MELIS 2016; TÓTH, MELIS & ILON 2016], 5. Hainburg–Teichtal [KRENN-LEEB 2011; SPANNAGL-STEINER *et al.* 2011], 6. Hegyeshalom–Újlakótelep [ZOFFMANN 1999], 7. Iván–Szerdata-dűlő [MELIS 2019], 8. Környe–Fácánkert [BÁNDI & NEMESKÉRI 1971], 9. Majs [BÁNDI & KISS 1967], 10. Mosonszentmiklós–Jánosházapuszta [UZSOKI 1963; ZOFFMANN 1971], 11. Nagycenk–Lapos-rét [ZOFFMANN 2008; GÖMÖRI, MELIS & KISS 2018], 12. Ordacsehi–Cserefföldek [SOMOGYI 2004; ZOFFMANN 2004]; 13. Szakony–Kavicsbánya [MELIS 2019], 14. Szigetszentmiklós–Felső-tag [KALICZ-SCHREIBER 1995], 15. Zsenye–Kavicsbánya [NAGY 2013]). 2. A vizsgált régészeti kultúrák kronológiája

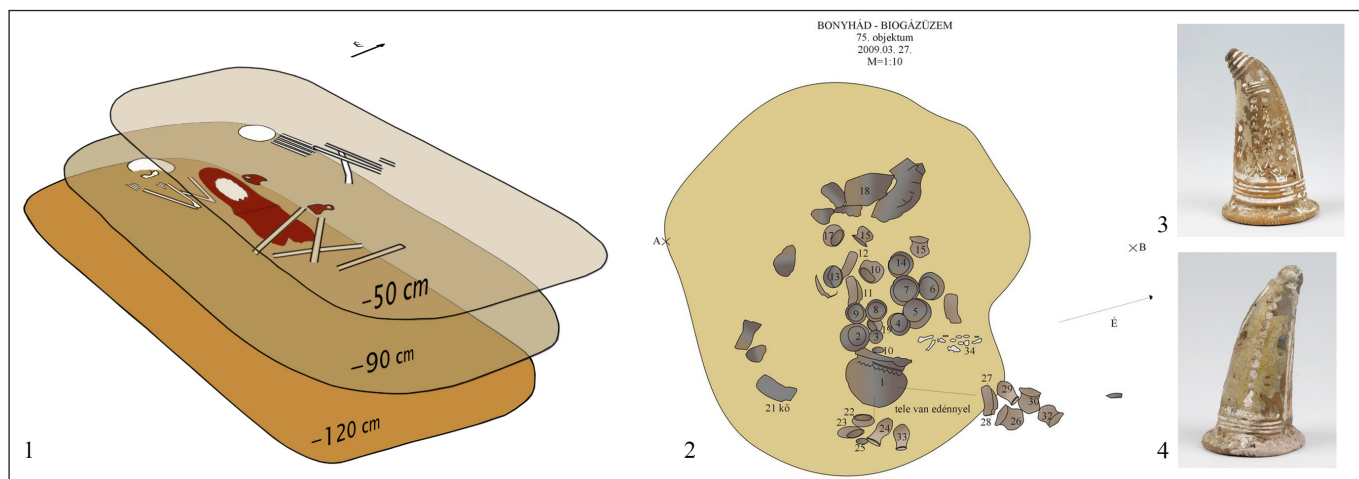
2. kép. Az eltemetettek életkor szerinti megoszlása a vizsgált temetőekben

tetteknek azonban mindössze 31%-a gyermek. A legnagyobb sírszámú Gáta–Wieselburg temetőben, az ausztriai Hainburgban a 20 év alattiak 43,4%-os aránya közelít az őskori közösségekben valószínűsíthető arányhoz (SPANNAGL-STEINER, NOVOTNY & TESCHLER-NICOLA 2011, 27, Abb. 1 és 2). A közép-európai Aunjetitz-kultúra temetőiben végzett vizsgálatok a nők reprodukciós képességének és közösség fenntartóképességének modellezése alapján arra jutottak, hogy a gyermekek aránya a korszak temetőiben átlagosan 40–50% között lehetett (STROCH 2001, 95–96; REBAY-SALISBURY *et al.* 2018, Fig. 1). Az ausztriai kora bronzkori, Traisen-völgyi csontvázas temetkezések körében a csecsemők olyannyira alulreprezentáltak, hogy felmerült annak lehetősége, hogy nagyjából nem a temetőben helyezték őket végső nyugalomra (APPLEBY 2019, 53). A Gáta–Wieselburg-kultúra magyarországi lelőhelyeiről nincsenek adataink temetőken kívül temetkezésekről: e rossz megtartású antropológiai anyagok esetében a korábbi bolygatások (sírok újbóli felnyitása, talajművelés) és további tafonómiai okok magyarázhatják az általában magasabb halandósági rátájú csecsemők és kisgyermek alacsony számát a sírok között (vö. HAJDU 2012, 77–79) (2. kép).

FÉLTŐ GONDOSKODÁS ÉS ERŐSZAK NYOMAI?

Mind a Nagyrév/Vatya- és a Kisapostag/mészbetétes kerámia, mind pedig a Gáta–Wieselburg-kultúra közösségeiben egy-egyén temetkezése volt a normatív szokás; több egyén maradványainak előkerülése egy sírból a megszokottól eltérő esetnek számít. A csontvázas Gáta–Wieselburg temetkezések esetében különösen ritka az egyidejű többes temetkezés (REBAY-SALISBURY 2018, 37; MELIS 2019). Gyakrabban kerültek elő magyarországi feltárásokon egymást követő temetkezések a Gáta–Wieselburg temetőben, amelyek egy sírgödörbe történő különböző idejű temetéseket jelentenek (ASPÖCK 2018; MELIS 2019). A négy egyén maradványait tartalmazó iváni sírban a legalul található, edény alá helyezett kisgyermek-koponya mellé egy felnőtt maradványait temették, majd a későbbiekben, két alkalommal egy-egy nő temetkezésére használták a sírgödört (3. kép 1; MELIS 2019, Fig. 7). Az összegyűjtött nyolc többes temetkezésben előkerült 18 egyén között csak két férfi eltemetett volt azonosítható, valamint hat, többnyire 8–10 év alatti gyermek (MELIS *et al.* 2020, Table 2).

Szigetszentmiklós–Felső-tagon, a Nagyrév-kultúra temetkezései körében hat esetben különítették el több egyén, jelentős részben gyermekek hamvait (KALICZ-SCHREIBER 1995; ZOFFMANN 1995). Az ezt követő Vatya-kultúra urnasírijai között ugyanakkor csak kivételesen fordulnak elő többes temetkezések. Az újabban feltárt Szigetszentmiklós–ürgehegyi temetőben egy nem helyi származású nő temetkezésében azonosították két

3. kép. 1. Iván–Szerdata-dűlő, 2–4. sír: egy 2,5–3,5 éves gyermek és egy nem meghatározható nemű felnőtt sírja, valamint két felnőtt nő utántemetkezése (MELIS 2019, 8. ábra alapján), 2. Bonyhád–Biogázüzem BBO075. sír: 1–3 éves gyermek (SZABÓ 2012 alapján), 3–4. Miniatűr ivókürtök Bonyhád–Biogázüzem lelőhelyről (BBO075J24, BBO075J27; HAJDU *et al.* 2016, Fig. 5 alapján)

magzat kalcinált csontjait (CAVAZZUTI *et al.* 2021; KISS *et al.* 2021, 34, 5. kép). A Vatya-kultúra telepein előkerült emberi maradványok körében gyakran több egyén csontjai származnak ugyanabból a települési jelenlétekből (SZEVERÉNYI *et al.* 2020b). Az Érd–Hosszú-földek településen feltárt, 36 egyénhez köthető maradványok között nem figyelhető meg egyértelműen nem vagy életkor alapú szelekció; a gyermekek maradványai hasonló arányban kerültek elő, mint a temetőkben (40%, PAP *et al.* 2008; SZEVERÉNYI *et al.* 2020b).

A legnagyobb számban a mészbetetés kerámia kultúrájában fordulnak elő többes temetkezések; az így eltemetettek közel fele gyermek (ZOFFMANN 1971; HAJDU 2010; ZOFFMANN 2015). A Dunántúlról elemzett többes temetkezések adatai alapján a két felnőtt közös temetkezésénél gyakoribb egy felnőtt vagy idősebb felnőtt (maturus) és egy kisgyermek (Inf. I.) együttes sírba helyezése. Az idősebb gyermekeket (Inf. II.) leggyakrabban kisgyermekkel helyezték közös sírba (MELIS *et al.* 2020, Fig. 7. 3). A 4 év alatti gyermekek esetében különösen gyakori többes temetkezések arra utalnak, hogy nem önálló, hanem a hozzátartozóik által különös védelemre szoruló apróságoknak tekintették őket. Természetesen ez a felfogás szoros összefüggésben áll az életkor biológiai szükségleteivel. A kisgyermeknek a bronzkori viszonyok között nem lehettek jó életkilátásai a szülők, különösen az édesanya nélkül; gyakran családtagokkal együtt hunyhattak el (REBAY-SALISBURY 2017; 2018). Bár a szoptatás időtartama közösségenként eltérő lehet, 3–4 éves korra a bronzkori társadalmakban minden bizonnyal lezárulhatott az elválasztás folyamata (REBAY-SALISBURY 2017).

A késő bronzkor időszakában a kiöntőcsöves ún. szoptatóedények elterjedtek Közép-Európában a településeken és temetkezésekben egyaránt (REBAY-SALISBURY *et al.* 2021, 103–108, Table 1–2). Ezeknek a mintegy 3000 éves edényeknek a belsejében újabban lipidelemzés segítségével kérődző állatok tejére jellemző zsírsavakat lehetett kimutatni (DUNNE *et al.* 2019; REBAY-SALISBURY *et al.* 2021, 112–118). A gyakran gyermeksírokban talált szoptatóedények eszerint a totyogók juh- vagy kecsketejjel való kiegészítő táplálására szolgálhattak, és az anyatejtől való elválasztásukat segítették. A vizsgált középső bronzkori időszakban kimondottan szoptatóedényekkel nem találkozunk, viszont miniatűr edények nagy számban ismertek a mészbetetés kerámia kultúrája hamvasztásos temetkezéseiből (KISS 2012, 83–85). A bonyhádi és mosonszentmiklósi sírok példái megerősítik, hogy általában gyermekek temetkezésébe helyezték az apró edényeket (UZSOKI 1963, 82–83; SZABÓ & HAJDU 2011, 96–97). A bonyhádi temetőben a gazdagon díszített kis ivókürtök a legkisebbek, 3–4 év alattiak temetkezéseihez köthetők, így a kisgyermek táplálásának kellékei lehettek (3. kép 2–4).

Az elhunyt gyermekekről időnként nem csak fizikai szempontból igyekezett gondoskodni a család, hanem maradványaikat az ártó szellemektől is óvhatták egyes tárgyakkal. Bár a bajelhárító amuletteknek az azonosítása az őskori temetkezésekben sokszor kérdéses, a néprajzi és történeti párhuzamok alapján az átfűrt állatfogaknak ilyen apotropikus funkciót lehet tulajdonítani. Az állatok fogai az állat teljes valóját és főbb

Melis Eszter • *Átmenet a felnőttkorba: A gyermekek helyzete a középső bronzkorban Magyarország nyugati területein*

jellemzőit jeleníthették meg, az állat egyes tulajdonságai szimbolikus védelmet jelenthettek a fogból készült ékszer viselője számára (CHOYKE 2010; GÁL & BONDÁR 2022, 93–96). A Dunántúl középső bronzkorában az állatfogból készült viseleti elemek nem gyakoriak, azonban több esetben gyermeksírokban kerülnek elő elsősorban kutyafélék és szarvas fogaiból készült ékszerek (SKRIBA *et al.* 2010; SZABÓ 2012; MELIS 2013, 8. kép).

A gondoskodás jelei mellett a bronzkori gyermekek csontjain előfordulnak olyan ütések, vágások nyomai, amely sérülések haláluk előtt érték őket. A Vátya-kultúra említett érdi középső bronzkori településén előkerült emberi maradványok között egy 14–18 éves és egy 4–5 éves gyermek koponyáján nem begyógyult ütésnyomokat találtak (SZEVEÉNYI *et al.* 2020b, Fig. 18a–b). Az ausztriai Hainburgból elemzett Gáta–Wieselburg-temetkezések körében egy 9 év körüli egyén homlokcsontjának átszúrása az egyébként dagadt betegségben vagy tuberkolózisban szenvedő gyermek halálát okozhatta (SPANNAGL–STEINER, NOVOTNY & TESCHLER–NICOLA 2011, 30–31, Abb. 16, Abb. 17). A mészbetétes kerámia kultúrája temetkezési helyén, Környén egy 6–8 éves gyermek koponyáján begyógyult sérülésnyomokat találtak (BÁNDI & NEMESKÉRI 1971, 15, Taf. II, 1).

MEDDIG TARTHATOTT A GYERMEKKOR?

Embertani szempontból némileg egyszerűbb a válasz: az antropológiai meghatározás nehézségeitől eltekintve nagyjából a 20 év alattinak meghatározható egyéneket tarthatjuk gyermekeknek (BICKLE & FIBIGER 2014; REBAY–SALISBURY *et al.* 2018). Társadalmi szempontból összetettebb a kérdés, egyrészt az őskori közösségekben a gyermekek gazdasági szerepe nem volt elhanyagolható (BAXTER 2008, 164), másrészt a komplex paleopatológiai vizsgálatok rámutattak, hogy a 14–15 éves lányoknak a bronzkorban már gyer-

4. kép Győr–Ménfőcsanak–Széles-földek STR 10695: 4–6 éves gyermek temetkezése (fotó: Halász Ferenc)

mekük lehetett (REBAY-SALISBURY *et al.* 2018). Az ausztriai Hallstattban feltárt, bronzkori sóbányákban a kisméretű borsapok és csákányok alapján 8 éves kortól dolgozhattak (WAGER 2009, 107–108; RESCHREITER & KOWARIK 2019), míg például a kosárfonásban, kerámiaedény-készítésben és élelemgyűjtésben még kisebbek is részt vehettek (BAXTER 2008, 163–165; FÜLÖP 2016).

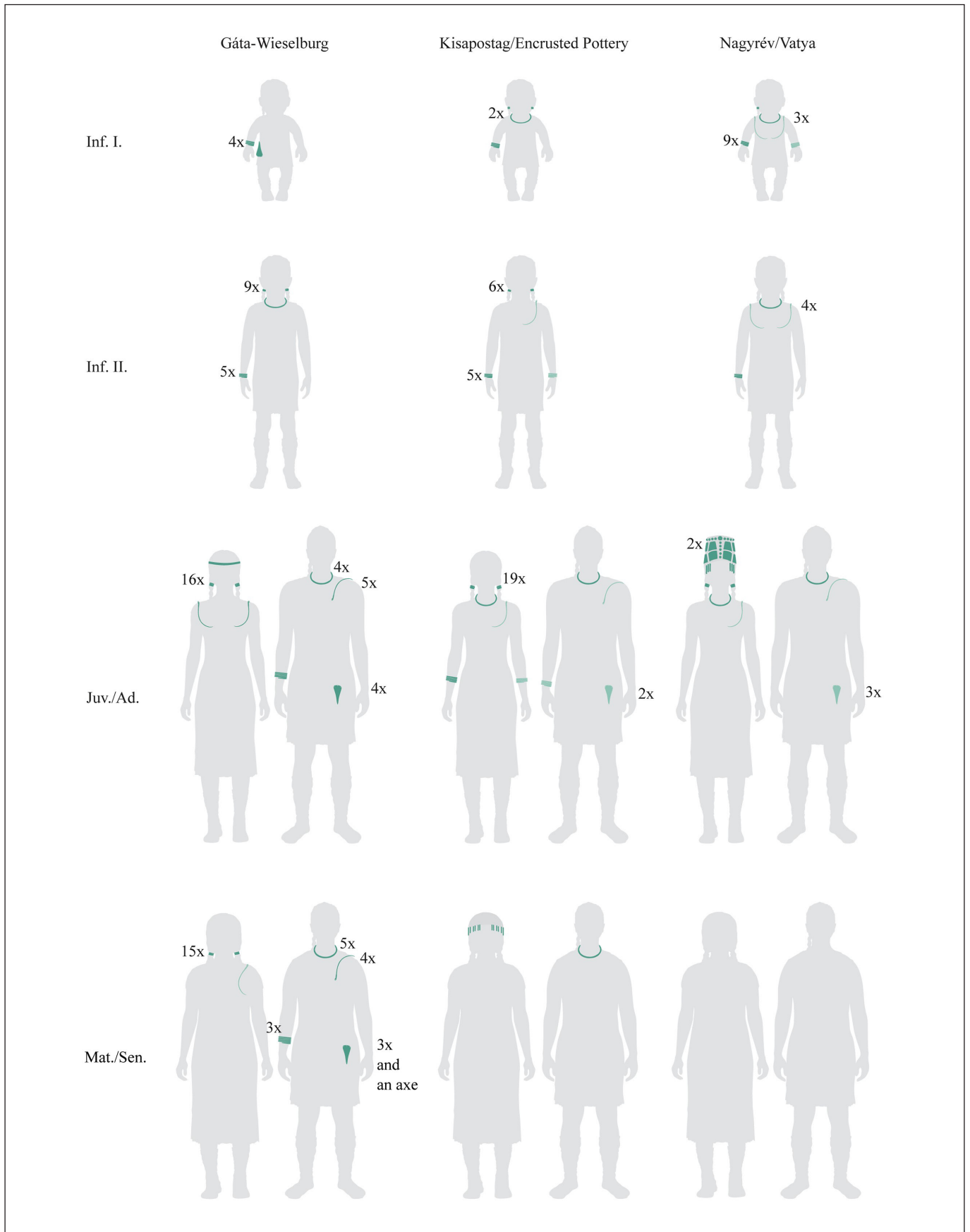
A régészeti kultúrákon átívelő tanulmányok arra mutattak rá, hogy megfigyelhetőek a gyerekek fejlődésében univerzális fordulópontok, amelyeket részben biológiai folyamatok (pl. az emésztőrendszer fejlődése vagy a nemi érés) határoznak meg (REBAY-SALISBURY & PANY-KUCERA 2020). Ezen életkori változások egyúttal kulturálisan meghatározottak; többek közt a szoptatás időtartamát befolyásolja a közösség gazdálkodása, értékrendje. A földművelő, letelepült, helyenként városias életforma szerint élő közösségekben nagyjából 3 éves kor körül ért véget a kisgyermek anyatejes táplálása, amely gyakran a gyermekek önálló személyként való elismerését jelentette a társadalomban (DANOVÁ 2012; REBAY-SALISBURY 2017).

Az ennél idősebb kisgyermek sírjai már kiegyensúlyozottabb arányban fordulnak elő a vizsgált csontvázas temetőben. Kivételes esetekben rangjelző tárgyakkal is ellátták a kisgyermek sírjait, például egy 4–6 év közötti eltemetett mellé bronztört helyeztek Győr–Ménfőcsanakon (4. kép; MELIS 2016; TÓTH, MELIS & ILON 2016, 748). A státuszjelzőnek tekinthető réz/bronz nyakpercek esetenként ugyancsak kisgyermek-kortól, ritkán, de előfordulnak a vizsgált sírokban. E kivételes temetkezésekben a közösség vezető rétegének leszármazottai nyugodhattak, ellátva a politikai hatalom szimbólumaival. E szimbólumok továbbadományozása, átörökítése a társadalmi státusz intézményesülése felé mutató tendencia egyik jeleként interpretálható (SOSNA 2009, 140–142).

A másik fontos mérföldkő a késő gyermekkor időszaka (7/8–12/14 éves kor között; BICKLE & FIBIGER 2014), amelyet több esetben a felnőttekhez hasonló reprezentáció jellemez. Bár mai szemmel a nemi érésnél ez korábbra esik, további régészeti korokban – a neolitikumtól a kora középkorig – megfigyelhető a késő gyermekkorokban elhunytak esetében a felnőtt nőkkel és férfakkal közel azonos eltemetési mód, amely nemcsak a biológiai érettséggel, hanem a felnőttkorba átvezető átmeneti rítusokkal is kapcsolatban állhat (SOFAER 2004, 166). Felmerül annak lehetősége, hogy a gyermekeket nem csak az életükben betöltött státuszukat jelző tárgyakkal, hanem a számukra elérhető nemi és szociális identitás attribútumaival temetik el, azaz a temetési módjuk a biológiai és társadalmi életkoruknál egyaránt idősebbet mutat. Mindenesetre – az írásbeliséggel rendelkező társadalmak esetében is – a források azt igazolják, hogy a lányok és fiúk a kamaszkor folyamán a közösség teljes jogú tagjaivá váltak, azaz társadalmi szempontból a felnőttkor kezdete a biológiai fejlődés végénél korábbra tehető (REBAY-SALISBURY & PANY-KUCERA 2020, 6–7).

A nyugat-dunántúli kora és középső bronzkori csontvázas temetkezések körében is a 7/8–12/14 év közötti gyermekek sírjában már több esetben a felnőtt női és férfi viselet elemei kerültek elő (MELIS *et al.* 2020). A viseleti elemek és a munkamegosztásban való részvétel alapján feltételezhető, hogy 12–14 éves kor felett a fiatalok már a közösség teljes jogú tagjainak számíthattak. A Nagyrév/Vatya és mészbetétes kerámia kultúrája hamvasztásos temetőinek női és gyermeksíraiban nagyon hasonló, gyakran töredékes viseleti elemek kerültek elő, azaz a női viselet megjelenése kevésbé köthető életkorhoz. A Nagyrév/Vatya temetőben a 40 év feletti sírjában a bronzékszerek mennyisége és típus-spektruma egyaránt drasztikusan lecsökken (5. kép). A mészbetétes kerámia kultúrájában ugyancsak megfigyelhető a javak átörökítésének igénye, erre a mosonszentmiklósi temetőben a 10 év alatti sírjában gyakori bronztöredékek utalnak (KISS 2012, Fig. 83), míg a 40 év feletti sírjában a bronztárgyak mennyisége jelentősen lecsökken e közösségekben is. Ugyanakkor a gyermekek temetkezései között összességében az idősebb gyermekek sírjában található meg a legtöbb fajta viseleti elem, azaz a tárgyak sírba helyezését valamelyest érettségi fokhoz, a közösség által megismert egyénhez kötötték. A két vatyai és nagyrévi temetőben található, bronzmellékletekben gazdag kisgyermeksírok magas aránya talán a temetőbe temetés szociális alapú szelekciójára utal: csak bizonyos, nagyobb presztízsű családok legfiatalabb tagjai kerülhettek itt eltemetésre (MALI 2014).

A hatalom szimbólumaiként értelmezhető státuszjelző tárgyakat csak kivételes esetekben helyezték gyermekek sírjába: a fegyverek, fejdíszek a korabeli bronzkori példákhoz hasonlóan a juvenis életkortól az idősek sírjáig gyakoribbak (SOMOGYI 2004; MALI 2014). Bár a gazdagság jelei – egyes bronztárgyak, leggyakrabban karperecek formájában – már a kisgyermeksírokban megvannak, itt a társadalmi rang átörökítésének

5. kép. A réz/bronz fejdíszek, hajkarikák, nyakperek, tűk, valamint fegyverek és karperek megoszlása életkorok szerint a vizsgált régészeti kultúrák temetkezéseiben (a halványzölddel jelölt tárgyak viseleti helye bizonytalan) (grafika: Varga Zsóka; SOMOGYI 2004, MALI 2014, JANKOVITS 2017, GÖMÖRI, MELIS & KISS 2018 ábrái alapján)

Melis Eszter • *Átmenet a felnőttkorba: A gyermekek helyzete a középső bronzkorban Magyarország nyugati területein*

kevesebb nyomát találjuk. Ez arra enged következtetni, hogy a hatalom a korabeli közösségekben elsősorban az egyéni érdemekhez kapcsolódott (SOSNA 2009, 4–8). A vizsgált gyereksírok régészeti elemzése korlátozottan adhat arra választ, milyen lehetett a bronzkorban gyermeknek lenni (SOFAER DERVENSKI 2000, 5, 12), ugyanakkor a 3500–4000 évvel ezelőtti társadalmi szerveződés fontos aspektusait tárhatja fel előttünk.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány elkészülését a „Csontoktól, bronzoktól és telepektől a társadalomig: Vándorlások és társadalmi változások multidiszciplináris kutatása a bronzkori Magyarországon (Kr. e. 2500–1500)” című Lendület projekt (vezető kutató: Kiss Viktória) támogatta. Köszönettel tartozom Hajdu Tamásnak és Köhler Kittinek közöletlen embertani adatokért és a tanulmány alapjául szolgáló könyvfejezetben nyújtott segítségükért (MELIS *et al.* 2020). Ilon Gábor, Gömöri János és Nováki Gyula† ásatásvezetőknek köszönöm, hogy a nyugat-magyarországi feltárásaik középső bronzkori anyagával foglalkozhattam. Varga Zsókanak az 5. ábra készítésében nyújtott segítségéért vagyok hálás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Anders, A. & Nagy, E. Gy. (2019). Making the invisible visible. Expressing gender in mortuary practices in north-eastern Hungary in the 5th millennium BCE. In Koch, J. K. & Kirleis, W. (eds.), *Gender Transformations in Prehistoric and Archaic Societies. Scales of Transformations in Prehistoric and Archaic Societies* 6. Leiden, 183–203.

Appleby, J. (2019). 4. Grandparents in the Bronze Age? *AmS-Skrifter* 26, 49–60. <https://doi.org/10.31265/ams-skrifter.v0i26.209>

Aspöck, E. (2018). A high-resolution approach to the formation processes of a reopened early Bronze Age inhumation grave in Austria: Taphonomy of human remains. *Quaternary International* 474 (B), 99–194. <https://doi.org/10.14627/537557001>

Baxter, J. E. (2008). The Archaeology of Childhood. *Annual Review of Anthropology* 37, 159–175. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.37.081407.085129>

Bándi, G. & Kiss, A. (1967). A majsi bronzkori temető (Das Gräberfeld aus der Bronzezeit in Majs). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1967, 35–38.

Bándi, G. & Nemeskéri, J. (1971). Das bronzezeitliche Brandgräberfeld von Környe-Fácánkert. *Alba Regia* 11, 7–34.

Bickle, P. & Fibiger, L. (2014). Ageing, Childhood and Social Identity in the Early Neolithic of Central Europe. *European Journal of Archaeology* 17 (2), 208–228. <https://doi.org/10.1179/1461957114Y.0000000052>

Cavazzuti, C., Hajdu, T., Lugli, F., Sperduti, A., Vicze, M., Horváth, A., Major, I., Molnár, M., Palcsu, L. & Kiss, V. (2021). Human mobility in a Bronze Age Vatyá ‘urnfield’ and the life history of a high-status woman. *PlosONE* 16 (7), e0254360. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0254360>

Choyke, A. (2010). In Campana, D., Crabtree, P., Defrance, S. D., Lev-To, J. & Choyke, A. (eds.), *Anthropological Approaches to Zooarchaeology. Complexity, Colonialism, and Animal Transformations*. Oxford–Oakville 2010, 197–209.

Melis Eszter • *Átmenet a felnőttkorba: A gyermekek helyzete a középső bronzkorban Magyarország nyugati területein*

Danová, K. (2012). Deti na pohrebiskách staršej doby bronzovej (The children on the Bronze age cemeteries). *Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie* 66, 17–26.

Dunne, J., Rebay-Salisbury, K., Salisbury, R.B. Frisch, A., Walton-Doyle, C. & Evershed, R. P. (2019). Milk of ruminants in ceramic baby bottles from prehistoric child graves. *Nature* 574 (7777), 246–248. <https://doi.org/10.1038/s41586-019-1572-x>

P. Fischl, K., Kiss, V., Kulcsár, G. & Szeverényi, V. (2015). Old and new narratives for the Carpathian Basin around 2200 BC. In Meller, H., Arz, H. W., Jung, R. & Risch, R. (eds.), *2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world? 7th Archaeological Conference of Central Germany. October 23–26, 2014 in Halle (Saale)*. Halle (Saale), 503–523.

Fülöp, K. (2016). Különleges késő bronzkori gyermeksí és miniatűr edénykészlete (A special Late Bronze Age child grave and its miniature vessel set). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve* 25, 121–131.

Gál, E. & Bondár, M. (2022). Kutyaszemfog-díszek egy különleges késő rézkori sírból. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 8, 87–98.

Gömöri, J., Melis, E. & Kiss V. (2018). A Cemetery of the Gáta–Wieselburg Culture at Nagycenk (Western Hungary). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 69, 5–82. <https://doi.org/10.1556/072.2018.69.1.1>

Gucsi, L. & Szabó, N. (2018). Examination and possible interpretations of a Middle Bronze Age structured deposition. *Dissertationes Archaeologicae* 3/6, 217–286. <https://doi.org/10.17204/dissarch.2018.217>

Hajdu, T. (2010). A bronzkori Dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának bonyhádi temetője feltárása és az embertani leletek vizsgálata során alkalmazott módszerek tanulságai. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 32, 129–139.

Hajdu, T. (2012). *A bronzkori Füzesabony- és Halomsíros kultúra népességének biológiai rekonstrukciója (Biological reconstruction of the Bronze Age Füzesabony- and Tumulus Grave culture populations)*. Doktori disszertáció kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar, Biológiai Intézet Embertani Tanszék, Budapest.

Hajdu, T., György-Toronyi, A., Pap, I., Rosendahl, W. & Szabó G. (2016). The chronology and meaning of the Transdanubian encrusted pottery decoration. *Prähistorische Zeitschrift* 91, 353–368.

Jankovits, K. (2017). *Die bronzezeitlichen Anhänger in Ungarn*. Budapest: Archaeolingua.

Kalicz-Schreiber, R. (1995). *Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában (Das bronzezeitliche Urnengräberfeld von Szigetszentmiklós)*. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2, Ráckeve.

Király, Á. & Koós, J. (2013). *Gondolatok a késő bronzkori antropomorf agyagplasztikáról (előadás)*. Őskori művészet – Művészet az őskorban, Őskoros kutatók VIII. összejövétele, Déri Múzeum, Debrecen, 2013.10. 16–18.

Kiss, V. (2012). *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary*. *Varia Archaeologica Hungarica* 27. Budapest.

Melis Eszter • *Átmenet a felnőttkorba: A gyermekek helyzete a középső bronzkorban Magyarország nyugati területein*

Kiss, V. (2020). The Bronze Age burial from Balatonakali revisited. In Maran, J., Sorin-Christian, A., Bajenaru, R. & Hansen, S. (eds.), *Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze Age and Early Iron Age. Conference to the Memory of Alexandru Vulpe. 10th–13th November 2017, Tulcea, Romania*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 350, Bonn, 553–568.

Kiss, V., Czene, A., Csányi, M., Dani, J., Fábián, Sz., P. Fischl, K., Gerber, D., Giblin, J. I., Hajdu, T., Köhler, K., Melis, E., Mende, B. G., Patay, R., Szabó, G., Szécsényi-Nagy, A., Szeverényi, V. & Kulcsár, G. (2021). Módszerek és lehetőségek a bronzkori közösségek kutatásában: A Lendület Mobilitás Kutatócsoport biorégészeti elemzési eredményei (2015–2020). *Magyar Régészet* 10/3, 30–42. <https://doi.org/10.36245/mr.2021.3.3>

Koncz, I. & Szilágyi, M. (2017). Az identitás régészetének elméleti alapjai (Theoretical foundations of the archaeology of identity). *Archaeologiai Értesítő* 142, 193–215.

Krenn-Leeb, A. (2011). Zwischen Buckliger Welt und Kleinen Karpaten – Die Lebenswelt der Wieselburg-Kultur. *Archäologie Österreichs* 22, 11–26.

Lillehammer, G. (1989). A child is born. The child's world in an archaeological perspective. *Norwegian Archaeological Review* 22, 89–105.

Mali, P. (2014). Biatorbágy-Szarvasugrás középső bronzkori temetője (The Middle Bronze Age cemetery of Biatorbágy-Szarvasugrás). In Rajna, A. (szerk.). *Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében (Our Past under Earth. Recent Archaeological Investigations In Pest County)*. Szentendre, 23–49, 170, 185–201.

Melis, E. (2013). Adalékok a kora bronzkori viselethez egy Ménfőcsanak–Széles-földeken feltárt hamvasztásos sír alapján. *Magyar Régészet* 2/3, 1–6.

Melis, E. (2016). Középső bronzkori, csontvázás rítusú temetkezés Győr-Ménfőcsanak, Széles-földekről (Middle Bronze Age inhumation burial at Győr-Ménfőcsanak, Széles-földek). In Kvassay, J. (szerk.), *Régészeti kutatások Magyarországon 2011–2014 (Archaeological Investigations in Hungary 2011–2014)*. Budapest, 51–61.

Melis, E. (2019). Adatok a többes és több fázisú csontvázás temetkezésekhez a középső bronzkori Nyugat-Dunántúlon (Some remarks on the multiple and consecutive burials of the Hungarian Middle Bronze Age in Western Transdanubia). In Bartosiewicz, L., T. Biró, K., Sümegi, P. & Törőcsik, T. (eds.), *Mikroszkóppal, feltárásokkal, mintavételezéssel, kutatásokkal az archeometria, a geoarcheológia és a régészet szolgálatában. Tanulmányok Ilon Gábor régész 60 éves születésnapjára*. Szeged, 8–20.

Melis, E. (2020). A nemi identitás kifejezésének vizsgálata a Nyugat-Dunántúl kora és középső bronzkori csontvázás temetkezései körében (Study on the Representation of Gender Identity within the Early and Middle Bronze Age Inhumation Burials from Western Transdanubia). In Csengeri, P., Kalli, A., Király, Á. & Koós, J. (szerk.). *ΜΩΜΟΣ IX. A rituálé régészete – Őskoros Kutatók IX. Összejövetelének konferenciakötete (ΜΩΜΟΣ IX, The Archaeology of ritual – Proceedings of the IXth Conference of researchers of prehistory)*. Dissertationes Archaeologicae, Supplementum 3, Budapest, 75–100. <https://doi.org/10.17204/dissarch.suppl3.75>

Melis Eszter • *Átmenet a felnőttkorba: A gyermekek helyzete a középső bronzkorban Magyarország nyugati területein*

- Melis, E., Hajdu, T., Köhler, K. & Kiss, V. (2020). Chapter 7: Children in the territory of Western Hungary during the Early and Middle Bronze Age: the recognition of developmental stages in the past. In Rebay-Salisbury, K. & Pany-Kucera, D. (eds.), *Ages and abilities: the stages of childhood and their social recognition in prehistoric Europe and beyond*. Childhood in the Past Monograph Series 9, Oxford, 84–106.
- Murphy, E. M. & Le Roy, M. (2017). Introduction: Archaeological Children, Death and Burial. In Murphy, E. M. & Le Roy, M. (eds.), *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses*. Childhood in the Past Monograph Series 5, Oxford, 1–18. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1v2xtdg.4>
- Nagy, M. (2013). Der südlichste Fundort der Gáta-Wieselburg-Kultur in Zsennye-Kavicsbánya/Schottergrube, Komitat Vas, Westungarn. *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 36, 75–173.
- Pap, D. Á., Bernert, Zs., Évinger, S., Tóth, G. & Gyenis, Gy. (2008). Érd-Hosszúföldek középső bronzkori lelőhely embertani anyaga (The skeletal material of the Érd-Hosszúföldek site from the Middle Bronze Age). *Anthropologiai Közlemények* 49, 21–34.
- Rebay-Salisbury, K. (2017). Breast is best – and are there alternatives? Feeding babies and young children in prehistoric Europe. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 147, 13–29.
- Rebay-Salisbury, K. (2018). Personal relationships between co-buried individuals in the central European early Bronze Age. In Murphy, E. M. & Lillehammer, G. (eds.), *Across the Generations: The Old and the Young in Past Societies*. Childhood in the Past Monograph Series 8, Stavanger, 35–48. <https://doi.org/10.31265/ams-skrifter.v0i26.208>
- Rebay-Salisbury, K., Pany-Kucera, D., Spannagl-Steiner, M., Kanz, F., Galeta, P. & Salisbury, R. B. (2018). Motherhood at Early Bronze Age Unterhautzenthal. *Archaeologia Austriaca* 102, 71–134. <https://doi.org/10.1553/archaeologia102s71>
- Rebay-Salisbury, K. & Pany-Kucera, D. (2020). Introduction. Children's developmental stages from biological, anthropological and archaeological perspectives. In Rebay-Salisbury, K. & Pany-Kucera, D.(eds.), *Ages and abilities: the stages of childhood and their social recognition in prehistoric Europe and beyond*. Childhood in the Past Monograph Series 9, Oxford, 1–9.
- Rebay-Salisbury, K., Dunne, J., Salisbury, R. B., Kern, D., Frisch, A., & Evershed, R. P. (2021). Feeding babies at the beginnings of urbanization in Central Europe. *Childhood in the Past* 14/2, 102–124. <https://doi.org/10.1080/17585716.2021.1956051>
- Reschreiter, H. & Kowarik, K. (2019). Bronze Age Mining in Hallstatt. A New Picture of Everyday Life in the Salt Mines and Beyond. *Archaeologia Austriaca* 103, 99–136. <https://doi.org/10.1553/archaeologia103s99>
- Siklósi, Zs. (2013). *Traces of Social Inequality during the Late Neolithic in the Eastern Carpathian Basin*. Dissertationes Pannonicae IV/3. Budapest.
- Skriba, P., Nagy, B., Reményi, L., László, O., Kreiter, A., Tóth, M., Tugya, B. & Szilágyi-Gábor, I. (2010). Késő rézkori település, középső bronzkori hamvasztásos sír és Árpád-kori temetőrészlet Mernye határában (Late Copper Age settlement, Middle Bronze Age cremation burial and a fragment of an Árpadian Age cemetery on the outskirts of Mernye). In Kvassay, J. (ed.), *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól (2008 Field Service for Cultural Heritage Yearbook and Review of Archaeological Investigations)*. Budapest, 249–342.

Melis Eszter • *Átmenet a felnőttkorba: A gyermekek helyzete a középső bronzkorban Magyarországon nyugati területein*

Sofaer Derevenski, J. (2000). *Children and Material Culture*. New York.

Sofaer, J. (2004). The materiality of age: osteoarchaeology, objects, and the contingency of human development. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 45/2–3, 165–180.

Somogyi, K. (2004). A kispostagi kultúra birituális temetője Ordacsehi-Csereföldön (Das birituelle Gräberfeld der Kispostag-Kultur aus dem Fundort Ordacsehi-Csereföld). In Ilon, G. (szerk.) *ΜΩΜΟΣ III.: Ős-koros kutatók III. összjövetelének konferenciakötete: Halottkultusz és temetkezés*. Szombathely, 349–381.

Sosna, D. (2009). *Social Differentiation in the Late Copper Age and the Early Bronze Age in South Moravia (Czech Republic)*. BAR International Series 1994, Oxford.

Sørensen, M. L. S. & Rebay, K. (2009). Landscapes of the Body: Burials of the Middle Bronze Age in Hungary. *European Journal of Archaeology* 11/1, 49–74. <https://doi.org/10.1177/1461957108101241>

Spannagl-Steiner, M., Novotny, F. & Teschler-Nicola, M. (2011). Blickpunkt Mensch: Bevölkerungsbiologische Untersuchungen der frühbronzezeitlichen Populationsgemeinschaft von Hainburg/Teichtal. *Archäologie Österreichs* 22, 28–33.

SSCIP *The Society for the Study of Childhood in the Past*; <https://sscip.wordpress.com/> Letöltés: 2023.06.29.

Stroch, S. (2001). Zum "Subadultendefizit" in prähistorischen Gesellschaften – Konstrukt oder Realität? *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 22, 85–101.

Szabó, G. (2012). *Pannónia kincse. A mészbetétes edények népének bonyhádi temetője*. DVD supplementum. Szekszárd.

Szabó, G. & Hajdu, T. (2011). A mészbetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető embertani leleteinek feldolgozása tükrében (Symbolism of the ornaments of encrusted pottery in the light of anthropological finds from the Bronze Age mixed-rite cemetery at Bonyhád). *Anthropologiai Közlemények* 52, 85–108.

Szeverényi, V., Pásztókai-Szeőke, J., Siklósi, Zs. & Kiss, V. (2020a). Changing femininities and masculinities between the Neolithic and Early Roman Period in Hungary: A review. In Bistáková, A., Březinová, G. & Ramsl, P. C. (eds.), *Multiple Identities in Prehistory, Early History and Presence*. Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes 24, Bratislava, 31–47.

Szeverényi, V., Hajdu, T., Marcsik, A. & Kiss, V. (2020b). Sacrifice, warfare, or burial? Middle Bronze Age "mass graves" from Érd and Makó, Hungary. In Meller, H., Risch, R., Alt, K. W., Bertemes, F. & Micó, R. (eds.), *Rituelle Gewalt – Rituale der Gewalt. 12. Mitteldeutscher Archäologentag vom 10. bis 12. Oktober 2019 in Halle (Saale) (Ritual Violence – Rituals of Violence. 12th Archaeological Conference of Central Germany, October 10–12, 2019 in Halle (Saale))*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 22, Halle (Saale), 361–378.

Tárnoki J. (2017). Mivel játszottak egykor a gyerekek? <https://szolnokiregeszet.blog.hu/api/trackback/id/13479157> Letöltés: 2023.07.31.

Tóth, G., Melis, E. & Ilon, G. (2016). A ménfőcsanakai feltárás (2009–2011) bronzkori leletanyagának embertani és azokkal összefüggő régészeti eredményei (The anthropological and corresponding archaeo-

Melis Eszter • *Átmenet a felnőttkorba: A gyermekek helyzete a középső bronzkorban Magyarország nyugati területein*

logical results of the Bronze Age material from the Ménfőcsanak excavation [2009–2011]). In Csécs, T., Takács, M. (szerk.), *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr: PALATIA Nyomda és Kiadó Kft, 737–755.

Uzsoki, A. (1963). Bronzkori temető Mosonszentmiklós-Jánosházapusztán (Bronzezeitliche Gräberfeld in Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta). *Arrabona* 5, 5–89.

Wager, E. C. (2009). Mining Ore and Making People: Re-thinking Notions of Gender and Age in Bronze Age Mining Communities. In Kienlin, T. L. & Roberts, B. W. (eds.), *Metals and Societies – Studies in Honour of Barbara S. Ottaway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 169, Bonn, 105–115.

Zoffmann Zs. (1971). Anthropologische Untersuchungen der mittelbronzezeitlichen Bevölkerung der Gräberfelder von Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta und Siófok-Széplak (Ungarn). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 16, 43–58.

Zoffmann, Zs. (1995). A Nagyrév es Vátya kultúrák hamvasztott csontvázleletei Szigetszentmiklós-Felsőtag lelőhelyről (Die Leichenbrandfunde der Kulturen von Nagyrév und Vátya von der Fundstelle in Szigetszentmiklós-Felsőtag). In Kalicz-Schreiber, R., *Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában. (Das bronzezeitliche Urnengräberfeld von Szigetszentmiklós)*. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2, Ráckeve, 170–180.

Zoffmann, Zs. (1999). A bronzkori Gáta-Wieselburg kultúra embertani leletei Hegyeshalom-Újtelep lelőhelyről (Die anthropologischen Funde der bronzezeitlichen Gáta-Wieselburg-Kultur vom Fundort Hegyeshalom-Újtelep). *Arrabona* 37, 65–82.

Zoffmann Zs. (2004). A bronzkori Kisapostag kultúra embertani leletei Ordacsehi-Csereföld lelőhelyről (Die anthropologischen Funde der Kisapostag-Kultur aus dem Fundort Ordacsehi-Csereföld). In Ilon G. (szerk.), *ΜΩΜΟΣ III.: Őskoros kutatók III. összefoglaló konferenciakötete: Halottkultusz és temetés*. Szombathely, 383–389.

Zoffmann, Zs. (2008). A bronzkori Gáta-Wieselburg kultúra Nagycenk-Laposi rét lelőhelyen feltárt temetkezéseinek embertani vizsgálata (The anthropologic study of the burials unearthed at the Nagycenk-Laposi rét site of the Bronze Age Gáta-Wieselburg Culture). *Arrabona* 46, 9–34.

Zoffmann, Zs. (2015). A Mészbetétes kerámia népességének embertani leletei Szederkény-Kukorica dűlő lelőhelyről (Anthropological finds dated to the Incrusted Pottery Culture from Szederkény-Kukorica dűlő). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 53, 39–56.